

Prof. dr. Emir Vajzović
Univerzitet u Sarajevu
Fakultet političkih nauka
emir.vajzovic@fpn.unsa.ba

Prof. dr. Mario Hibert
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
mario.hibert@ff.unsa.ba

Emina Adilović, MA
Univerzitet u Sarajevu
Fakultet političkih nauka
Institut za društvena istraživanja
emina.adilovic@fpn.unsa.ba

UDK 378.147:316.77(497.6 Sarajevo)

Pregledni naučni rad

TRANSVERZALNO UČENJE: MEDIJSKA I INFORMACIJSKA PISMENOST NA UNIVERZITETU U SARAJEVU

TRANSVERSAL LEARNING: MEDIA AND INFORMATION LITERACY AT THE UNIVERSITY OF SARAJEVO

Sažetak

Cilj ovog rada jeste analizirati aktivnosti razvoja medijske i informacijske pismenosti u kontekstu procesa transverznog učenja na Univerzitetu u Sarajevu. Institut za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu u procesu izgradnje platforme za medijsku i informacijsku pismenost obuhvatio je istraživanja, razvojnu strategiju, oblikovanje sadržaja i metodologiju, javnu politiku i budućnost obrazovanja kao sastavne komponente adaptacije specifičnog modela, višekomponentnog, hibridnog učenja. Značaj ovog rada jeste u predstavljenom pregledu aktivnosti i procesa koji su operacionalizirani u cilju integracije kompetencija cjeloživotnog učenja za digitalno doba i promicanja transverznog učenja kao reintegracije kritičkog mišljenja institucionalnih aparata.

Ključne riječi: *Univerzitet u Sarajevu, medijska i informacijska pismenost, cjeloživotno učenje, hibridni model, holistički pristup*

Summary

In the process of building a platform for media and information literacy, the Institute for Social Science Research, Faculty of Political Sciences, University of Sarajevo included research, development strategy, content design and methodology, public policy, and the future of education as integral components of adapting a specific model, multi-component, hybrid learning for the digital age. This paper presents an overview of the activities and processes operationalized to integrate lifelong learning competencies for the digital age.

Keywords: *University of Sarajevo, media and information literacy, lifelong learning, hybrid model, holistic approach*

1. Uvod

Institut za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, u partnerstvu sa drugim javnim univerzitetima u Bosni i Hercegovini, od 2017. godine radi na strateškom naučnoistraživački zasnovanom razvoju i unapređenju medijske i informacijske pismenosti u BiH, sa bibliotekarima i nastavnicima kao ključnim i ciljanim skupinama te nezaobilaznim partnerima u izvođenju aktivnosti i zajedničkom razvoju medijske i informacijske pismenosti u obrazovnim sistemima.

Cilj ovog rada je prikazati proces, koncept i rezultate koji daju izvodljiv i održiv koncept za inovacije u široj multidimenzionalnoj i antidisciplinarnoj oblasti medijske i informacijske pismenosti. Pretpostavka je da praxis integralnog koncepta medijske i informacijske pismenosti (MIP) doprinosi i upotpunjava potrebnu istraživačku bazu za razumijevanje distorzija i disrupcija digitalne transformacije društva.

Nakon postavljanja početnih idejnih okvira i mapiranja pojedinačnih napora Katedre za informacijske nauke Filozofskog fakulteta i Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, naglašena je potreba za kontinuiranom izgradnjom zajednice istraživača za ispitivanje postojećeg stanja, daljnji razvoj metoda integracije medijske i informacijske pismenosti i javnih politika. Institut za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka tokom proteklih pet godina poslužio je kao naučnoistraživačka baza različitim akterima obrazovnog procesa, univerzitetkim profesorima, nastavnicima, bibliotekarima, novinarima, urednicima i studentima.

2. Holistički koncept razvoja medijske i informacijske pismenosti

U prvim naučno-akademske propitivanjima praxisa integralnog koncepta medijske i informacijske pismenosti (MIP) uočen je nedostatak detaljne i jasne istraživačke baze, na osnovu koje se mogu razvijati elementi MIP-a i dalji segmenti primjenjivosti. Poslije toga, utvrđen je nedostatak iskoristive literature na jezicima u regionu (bosanski, srpski, hrvatski), tj. sadržaja na osnovu kojih bi medijska i informacijska pismenost mogla biti integrisana u obrazovni sistem, kao baza i podrška obrazovnim vlastima i nastavnicima na svim nivoima obrazovanja. Taj proces je pokazao niz pedagoško-metodičkih nedostataka, u smislu nerazvijenosti odgovarajućih metoda na osnovu kojih bi se mogla napraviti tranzicija MIP-a iz teorije u praksu.

Nakon svega, vrlo je jasno bilo da (1) istraživanje, (2) razvoj, (3) sadržaj, (4) metode, bez adekvatnih (5) javnih politika ne mogu zaživjeti, tj. mogu se svesti na nivo incidenta ukoliko izostanu stimulatívni okviri (javne politike, strategije, akcioni planovi,...) za integraciju i provođenje MIP u sistemskom rješenju. Nakon toga, potrebno je imati sposobnost zamišljanja budućnosti (6), tj. budućnosti obrazovanja i medijske i informacijske pismenosti kao kontinuiranog i dinamičnog procesa. Preispitivanje stanja i procesa potrebno je ponavljati u redovnim ciklusima, poput PDCA ciklusa.

Procesni pristup kao jedno od osnovnih načela upravljanja kvalitetom u skladu s normom ISO 9001, a bazira se na postavci da je za učinkovito funkcioniranje koncepta nužno utvrditi njene međusobno povezane radnje (procesne) te njima upravljati na jednostavan i efikasan način. Metodologija se temelji na prethodno primijenjenom procesnom pristupu i činjenici da se s identificiranim poslovnim procesima poduzimaju sljedeće radnje:

P (engl. plan) – planiranje i uspostavljanje ciljeva i procesa nužnih za ostvarivanje rezultata u skladu sa zahtjevima kupca i politikom organizacije;

D (engl. do) – primjena tih procesa;

C (engl. check) – nadziranje i mjerenje procesa i proizvoda s obzirom na postavljenu politiku, ciljeve i zahtjeve;

A (engl. act) – poduzimanje radnji za daljnje poboljšavanje procesa.

Interakcija PDCA metodologije i procesnog pristupa čine bit sustava upravljanja kvalitetom prema normi ISO 9001.

Holistički pristup razvoju i integraciji medijske i informacijske pismenosti se stoga, na osnovu rada i razvoja naučnoistraživačke platforme medijske i informacijske pismenosti koju je razvio Institut za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu sastoji od 6 koraka složenih

u kružnom ciklusu: (1) istraživanje, (2) razvoj, (3) sadržaj, (4) metode, (5) javne politike, i (6) budućnost obrazovanja i medijske informacijske pismenosti.

Slika 1: Shema holističkog pristupa medijskoj i informacijskoj pismenosti Instituta za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu

2.1. Istraživanje

Nacionalne konsultacije održane u sklopu projekta „Izgradnja povjerenja u medije u Jugoistočnoj Evropi i Turskoj” (UNESCO/EU) okupile su različite aktere iz vladinog, obrazovnog, medijskog, bibliotekskog i nevladinog sektora pokazavši da je BiH potreban strateški pristup oblasti medijske i informacijske pismenosti (Institut za društvena istraživanja 2018, 3). Stoga je prva zadaća bila je da se kroz tzv. Preglednu studiju (2018) i Pozicijsku studiju (2018) o politikama i strategijama sagledaju razine okolnosti, potreba i mogućnosti da se medijska i informacijska pismenost situira kao instrument međusektorske rasprave o demokratizaciji društva i obrazovanja. Osnovna ideja Pregledne studije sažeta je u prikazu medijske i informacijske pismenosti u relevantnim javnim politikama te ponuđenom okviru za strategije i planu razvoja.

Ovi nalazi poslužili su na koncu kao osnova za razvoj Pozicijske studije koja je na osnovu prikazanog postojećeg stanja, konsultacija, radionica i relevantne literature ponudila pet glavnih preporuka: 1. kreiranje nacionalne strategije za razvoj medijske i informacijske pismenosti u BiH; 2. određivanje javnog tijela

u ulozi koordinacije implementacije javnih politika MIP-a; 3. harmoniziranje sektora formalnog obrazovanja s ciljevima MIP-a; 4. razvoj MIP-a u kontekstu neformalnog i cjeloživotnog učenja; 5. jačanje uloge biblioteka (Institut za društvena istraživanja 2018b, str. 3–5)

Kako bi se osigurale pretpostavke za adekvatnu integraciju medijske i informacijske pismenosti u formalno i neformalno obrazovanje u saradnji sa Ministarstvom civilnih poslova Bosne i Hercegovine i Državnom komisijom za saradnju Bosne i Hercegovine sa UNESCO-om, organizovane su Konsultacije o politikama i strategijama medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini čime je pokrenut proces artikulacije okvira za stvaranje strategije i politika o medijskoj i informacijskoj pismenosti. (Vajzović et al. 2021, str. 36) Nakon toga uslijedile su realizacije radionica i konferencija u Sarajevu, Banjoj Luci i Mostaru koje su okupile akademske radnike, informacijske posrednike, bibliotekare, informacijske i medijske stručnjake, nastavnike, predstavnike ministarstva obrazovanja, (samo)regulatornih tijela i predstavnike civilnog društva, s ciljem uspostave i jačanja dijaloga te stvaranja zajedničkog stanovišta u vezi sa sagledavanjem stanja i perspektiva MIP-a u Bosni i Hercegovini.

Suočavajući se sa činjenicama da razina medijske i informacijske pismenosti (MIP) u Bosni i Hercegovini (BiH) nije zadovoljavajuća, Institut za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu kreće sa razvojnim i istraživačkim aktivnostima u cilju zagovaranja strateškog pristupa području medijske i informacijske pismenosti. Najprije je formirana Savjetodavna grupa stručnjaka iz relevantnih sektora za razvoj medijske i informacijske pismenosti kako bi se osiguralo kontinuirano praćenje i traganje za održivim načinima unapređenja medijske i informacijske pismenosti. Razmjena iskustva, znanja i inicijativa iznjedrila je Deklaraciju o značaju medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini (2019).

Paralelno su razmatrani najadekvatniji koraci za način implementacije medijske i informacijske pismenosti u obrazovni sistem koji su podrazumijevali interdisciplinarno razumijevanje izazova procesa cjeloživotnog učenja iz čega je proistekao zaključak da medijska i informacijska pismenost ne može biti adekvatno tretirana kao zaseban nastavni predmet s obzirom na to da je riječ o kroskurikularnoj kompetenciji zbog čega se za sistemski provodiv i održiv pristup ustanovilo kako školske biblioteke trebaju postati ključni resurs artikulacije i integracije – tj. Hibridnog

modela višekomponentne integracije¹ medijske i informacijske pismenosti u obrazovanje.

Okolnosti za inoviranje pristupa tzv. digitalnom učenju omogućene su istraživanjima o stavovima i kompetencijama nastavnika, bibliotekara i roditelja, konsultativnim procesima, pilot-radionicama, ali i uvođenjem predmeta Medijska i informacijska pismenost od akademske 2019/2020. na Univerzitetu u Sarajevu – Fakultet političkih nauka UNSA, Odsjek za sigurnosne i mirovne studije i Filozofski fakultet, Odsjek za komparativnu književnost i informacijske nauke.

Prilagođavanjem UNESCO kurikuluma medijske i informacijske pismenosti za nastavnike (2011) započeo je proces njegove adaptacije sa namjerom da se kroz osmišljeni Hibridni model višekomponentne integracije medijske i informacijske pismenosti u obrazovne sisteme vertikalno i horizontalno susretnu razvoj nauke, istraživanja i cjeloživotno obrazovanje budućih nastavnika i bibliotekara, sa zahtjevima za stručno i profesionalno usavršavanje. Na ovaj način se transversalnost² čitavog procesa ujedno situirala i kao svojevrsna metoda institucionalne kritike, tačnije, reintegracija kritičkog mišljenja institucionalnih aparata kako bi se društveni potencijal medijske i informacijske pismenosti upotrijebio za iznalaženje načina aktualizacije koncepata otvorenog znanja (otvoreni pristup, otvoreni obrazovni resursi, digitalni repozitoriji, masovni otvoreni online kursevi itd.). Transverzalnost, naime, kako tumače Palmer i Panayotov (2016) u misaonoj formaciji F. Guattarija i G. Deleuza, označava vertikalno (u smislu hijerarhije i liderstva) i horizontalno (u smislu organiziranja grupa u sekcije) oponiranje kako bi se afirmirala pojedinačnost svakog člana skupine. Recipročnost i zamjenjivost kao ključne odrednice pojma transversalnosti tako čine i centralno mjesto metodološkog rekonfiguriranja načina implementacije hibridnog modela višekomponentne integracije medijske i informacijske pismenosti u kontekstu međuprofesionalne suradnje nastavnika i bibliotekara. Prema riječima Palmer i Panayotova (2016): “(...) transversalnost je ne-kategorička i ne-osuđujuća. Ona prkosi disciplinarnim kategorijama i odupire se hijerarhijama. Transverzalna linija dijagonalno siječe kroz prethodno razdvojene paralelne linije poput zajedničke kapije vrta“.

¹ Jedinstveni inkluzivni model koji razvija Institut za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu od 2017. godine (Vajzović 2020, 13).

² Transverzalnost, kao konceptualni i klinički alat, primarno se vezuje za Guattarijevo mišljenje aktivizma i prakse (posuđen od J. P. Sartre-a) osmišljen sa ciljem transformacije institucija (počevši od psihijatrijskih bolnica). Vidjeti više: Palmer, H.; Panayotov, S. (2016).

2.2. Razvoj

S obzirom na to da MIP treba smatrati oblikom društvene prakse, a ne autonomnog i izoliranog skupa kompetencija, uspostavljanje kolaborativne zajednice učenika, nastavnika i bibliotekara osmišljeno je primjenjujući Vođeno istraživačko učenje (engl. Guided Inquiry Design). U mnoštvu sličnih modela, onaj od Kuhlthau, Manitoes i Caspari (2019) baziraju na timskom pristupu istraživačkom procesu kojim se potiču i razvijaju pedagoške prakse autonomije učenja, ali i daje podrška učenicima u korištenju širokog spektra (multimedijalnih) informacijskih resursa, njihovo dubinsko razumijevanje, uz poticanje ličnih perspektiva gledanja na problem.

Detaljno izložen način aktualizacije Vođenog istraživačkog učenja predstavljen u knjizi „Odrastanje učenja: Društvo, kultura, religija u digitalnom dobu“ (Vajzović i Hibert, 2021) gdje je na primjeru predmeta Društvo/Kultura/Religija (DKR)³ u Kantonu Sarajevo za osnovne škole prikazan proces preoblikovanja pristupa u formi hibridne (kritičke) digitalne pedagogije koja nastaje iz potrebe da se izazovi digitalnog doba na inovativan način uključe u prakse digitalnog učenja. Poseban izazov bilo je naglašavanje kako za kompetentno i samostalno učenje (ovladavanje informacijskim procesom) kao ishod informacijske pismenosti u mnogome ovisi o spremnosti obrazovnog sistema da se transformira prema principima cjeloživotnog učenja, drugim riječima, razumijevanje da obrazovni sistemi nisu tu da pojedince pripremaju kako da postanu stručnjaci već kako da uče kao stručnjaci (Jandrić, 2014). Uočavajući nedostatak nastavnog materijala za učenike i nastavnike, kao i uzimajući u obzir digitalnu transformaciju društva u kontekstu kulture i religije, nastavni materijal za DKR predmet izrađen je prema modelu vođenog istraživačkog učenja, te razvijen na dosadašnjim istraživanjima Fakulteta, naučnom i nastavnom iskustvu u oblastima medijske i informacijske pismenosti, internet kulture, informacionog društva, etike i politike, interkulturalnog dijaloga, prevencije nasilnog ekstremizma, koncepta „učiti živjeti zajedno“, te demokratije i ljudskih prava.

³ Kao jedan od predmeta koji se nude u osnovnim školama u Kantonu Sarajevo (i većem dijelu Bosne i Hercegovine) plan i program nastavnog predmeta “Društvo/Kultura/Religija” (DKR) namijenjen je razvoju interdisciplinarnog skupa vještina, znanja i kompetencija kroz devet godina osnovnog obrazovanja u Kantonu Sarajevo. Ideja predmeta DKR bazirana je na doprinosu osnaživanja učenika da upoznaju sebe, jačaju pozitivnu sliku o sebi, da se društveno integrišu, odnosno, uspostavljaju i razvijaju prijateljske odnose i saradnju sa vršnjacima i odraslima, usvajaju navike kulturnog ponašanja i moralnih osobina ličnosti. (Vajzović i Hibert, 2021).

Za realizaciju opisanog oblika rekonceptualizacije podučavanja medijske i informacijske pismenosti, međuprofesionalna saradnja bibliotekara i nastavnika kao i institucionalno partnerstvo čine nužan oblik podrške procesima razvoja i stimuliranja novih obrazovnih politika stručnog usavršavanja. (Vajzović i Hibert, 2021, str. 18–19). U konačnici, hibridni model višekomponentne integracije tako držimo strateškim modelom razvoja profesionalnih kompetencija u području informacijske i medijske pismenosti (u obrazovnom sistemu BiH) koji je održiv, primjenjiv i prilagodljiv. Kroz hibridni model višekomponentne integracije u fokus se stavlja školska biblioteka kao već integralni dio svih škola u Bosni i Hercegovini, te se osigurava da se kapacitet biblioteke i bibliotekara adekvatno iskoristi za potrebe MIP-a. Pošto je medijsku i informacijsku pismenost potrebno integrirati u obrazovanje putem kroskurikularne integracije i zajedničkog rada svih nastavnika, biblioteke osiguravaju da pristup učenju kroz istraživanje postane životni stil i opredjeljenje učenika. Bitno je naglasiti i da je podizanje kompetencija nastavnika (i roditelja) zadatak svih nivoa obrazovanja i relevantnih institucija, a ne isključivo biblioteke i bibliotekara. Posebnu pažnju potrebno je posvetiti obrazovanju budućih nastavnika (visoko obrazovanje), cjeloživotnom učenju i profesionalnom usavršavanju nastavnika i profesora koji trenutno rade u obrazovanju (prosvjetno-pedagoški zavodi, ministarstva). Hibridni model višekomponentne integracije podrazumijeva komponente programa obuke koje se mogu integrirati u različite, srodne, već postojeće kurseve za nastavnike kao npr. obrazovne tehnologije, pismenost, društvene studije, itd. Kako bi integracija bila efikasna, nužno je pažljivo planiranje i usklađivanje s općim ciljevima i procjenom obrazovnog programa. Podizanje svijesti donosilaca odluka o značaju razvoja MIP-a u bosanskohercegovačkom društvu, također, mora postati strateško opredjeljenje svih faktora uključenih u strateško promišljanje o integraciji MIP-a u sisteme obrazovanja.

2.3. Sadržaj

Elementi sadržaja strateškog promišljanja medijske i informacijske pismenosti obrađeni su u ediciji od četiri publikacije Instituta za društvena istraživanja: *Medijska i informacijska pismenost: istraživanje i razvoj* (2020), *Medijska i informacijska pismenost: dizajn učenja za digitalno doba* (2021), *Regionalni osvrt na razvoj i integraciju medijske i informacijske pismenosti* (2021) i *Odrastanje učenja: društvo, kultura, religija u digitalnom dobu* (2021). Uvid u osnovne rezultate istraživanja i razvoja medijske i informacijske pismenosti koji je ponuđen u prvom izdanju edicije postavlja temelje daljnjim

aktivnostima razvoja i integracije naglašavajući da je medijska i informacijska pismenost zasnovana na principima cjeloživotnog učenja krovna „kompetencija koja se pretpostavlja u društvu koje je doživjelo digitalnu transformaciju i očekuje od građanina da je dovoljno informiran i obrazovan kako bi bio ravnopravan učesnik u demokratskom diskursu, te kao proaktivni samostalni subjekt, konstruktivno i odgovorno donosio odluke i doprinisio stvaranju društva znanja“ (Vajzović, 2020).

Stjecanje vještina cjeloživotnog učenja i odgajanje aktivnih korisnika i stvaratelja informacija suštinska je misija (školske) biblioteke (Hägström, 2004; Schultz-Jones i Oberg, 2015), te se prepoznavanje njezine pozicije kao integrativne tačke procesa (digitalnog) učenja, od samog početka uloga školskih biblioteka i bibliotekara izravno isticala kao ključni resurs za izgradnju zajednice otvorenog znanja. Sadržaji učenja medijske i informacijske pismenosti označeni su kao okvir za reaktualiziranje složene uloge poučavanja i podrške uspostavljanju osnova za promoviranje međupredmetnog rada na medijskoj i informacijskoj pismenosti s nastavnicima i učenicima. Kao kroskurikularna kompetencija za višepredmetno obrazovanje, medijska i informacijska pismenost se dakle tretira kao proces društvene participacije i demokratskog sudjelovanja u procesima učenja, a u širem kontekstu kao “kompetenciju koja nam kao mislećim ljudima i odgovornim građanima omogućava da ono što saznamo transformiramo u ono što znamo, kroz ozbiljan i kritički orijentiran misaoni proces” (Vajzović et al, 2020).

Zajedničkim angažmanom partnerskih institucija: Univerziteta u Sarajevu, Univerziteta u Istočnom Sarajevu i Centra za obrazovne inicijative Step by Step, u sklopu naučnoistraživačke platforme i projektno vođenje Instituta za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka UNSA te podršku Organizacije Ujedinjenih nacija za obrazovanje, nauku i kulturu (UNESCO) i Evropske unije (EU), kroz akademski, naučnoistraživački i pedagoški interdisciplinarni pristup razvijen je i implementiran „Program obuke bibliotekara za medijsku i informacijsku pismenost“ (2021). Proces planiranja programa obuke bibliotekara započeo je u junu 2021. godine uspostavljanjem liste od ukupno 30 škola za pilot obuke na osnovu intenzivne komunikacije i konsultacija sa nadležnim ministarstvima. Nakon konsultacija sa resornim ministarstvima i u saradnji sa projektnim partnerima, udruženjem Centar za obrazovne inicijative Step by Step, prethodno izgrađenih profesionalnih veza sa zainteresovanim stranama, sastavljena je lista od 30 škola u kojima će se provoditi pilot obuke sa bibliotekarima.

Proces odabira uzorka podrazumijevao je primjenu kvalitativno-kvantitativnog pristupa (pristup mješovitih metoda). U odabiru ciljnih grupa (škola) korišten je višefazni pristup selekcije, kombinacija tri validna načina odabira ciljnih grupa prema geografskim kriterijima i odabrane su tri podgrupe koje su dogovorene sa UNESCO-om (Kanton Sarajevo, Hercegovačko-neretvanski i Republika Srpska). Procedura uzorkovanja odabrana je kao tehnika sa različitim načinima odabira ciljnih grupa (bibliotekara), i to u KS preporukama stručnih zajednica, RS – preporukama strukovnih zajednica i tehnikama uzorkovanja grudve snijega, HNK – stručnim preporukama zajednica, Ministarstva obrazovanja i Pedagoškog zavoda. Program obuke uključio je dvanaest modula kojima su školski bibliotekari pristupali preko mrežne stranice www.mip.unsa.ba te su u vođenom procesu sa predavačima dobili priliku upoznati načine aktualizacije vođenog istraživačkog učenja i podučavanja u kolaborativnom okruženju.

Namjera je bila potaknuti izgradnju tzv. (kre)aktivne zajednice školskih bibliotekara obradom sadržaja medijske i informacijske pismenosti kao oblikom profesionalnog usavršavanja. Na ovaj način osiguralo se razumijevanje značaja suradničkog učenja, ali i naglasila vidljivost školskih biblioteka i bibliotekara kao ključnih aktera i resursa za podršku razvoja medijske i informacijske pismenosti. (Institut za društvena istraživanja 2020). Cilj je, između ostalog, bio i da se omogući visok stepen autonomije, stručnih vještina i svojstava neophodnih za istraživački rad, shvatanje i procjenu novih informacija, koncepata i dokaza iz različitih izvora, uspostavi temelj za buduće samousmjeravanje i cjeloživotno učenje u skladu sa strateškim smjernicama medijske i informacijske pismenosti, te osnaže interpersonalne vještine i vještine timskog rada za dalji razvoj i promociju medijske i informacijske pismenosti.

2.4. Metode

Kada razmatramo model integracije medijske i informacijske pismenosti, trebamo imati u vidu da je medijska i informacijska pismenost proces (a ne stanje) koji je potrebno društveno integrirati da bi se osigurao kontinuitet razvoja i održivosti. Hibridni model višekomponentne integracije kao način integracije medijske i informacijske pismenosti u obrazovne sisteme uključuje i horizontalnu i vertikalnu integraciju. Vertikalna integracija podrazumijeva razvoj istraživanja, nauke i cjeloživotno obrazovanje budućih nastavnika, „što će kroz nauku i istraživanje pružiti podršku donosiocima odluka, osigurati stručno i profesionalno usavršavanje, te rad s nastavnicima, bibliotekarima i ostalim akterima svih nivoa obrazovnog sistema“ (Vajzović et al 2021, 71).

Horizontalna integracija podrazumijeva kroskurikularnu saradnju nastavnika i bibliotekara u okviru nastavnih programa i planova, te ishoda učenja. U tom kontekstu fokus je na principima i sadržajima za razvoj medijske i informacijske pismenosti, kao krovne kompetencije, u okviru obrazovnog sistema i društva.

Kako bi se digitalni sadržaji mogli kontinuirano razvijati, dopunjavati i oblikovati, uspostavljen je masovni otvoreni online kurs (engl. MOOC – Massive Open Online Course) na univerzitetskoj domeni www.mip.unsa.ba. Stvarajući dinamičke sadržaje i kapacitete MIP-a za izgradnju društva znanja, masivni otvoreni online kurs medijske i informacijske pismenosti koji je razvio Institut za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu uz podršku UNESCO-a i Evropske unije, sa značajnim brojem upisanih studenata, učenika, nastavnika, bibliotekara, pedagoga, psihologa i ostalih stručnih saradnika osnovnih i srednjih škola u Bosni i Hercegovini.

Masovni otvoreni online kursevi imaju značajnu ulogu u širem kontekstu pokreta za „otvoreno obrazovanje“ s obzirom na mogućnosti ukidanja geografskih, vremenskih i ekonomskih barijera pristupa obrazovanju (Vajzović et al. 2021, str. 74). Naime, masovni otvoreni online kursevi nastaju kao podrška formalnom i informalnom učenju, te upravo potiču osnažavanje procesa učenja uspostavljanjem veza između samih učenika, sadržaja učenja i nastavnika. Potencijal stvaranja zajednice učenja tako postaje suštinski resurs čiji se sadržaji suradnički ko-kreiraju kao dinamički digitalni objekti učenja. Dinamički digitalni objekti učenja predstavljaju neizostavne i nužne iskorake u kontekstu digitalne transformacije obrazovanja. Općenito posmatrajući, riječ je o digitalnim nastavnim sadržajima (digitalnim izvorima koji se koriste u učenju i podučavanju) dok u užem smislu govorimo o digitalnim sadržajima izrađenima za učenike konkretne škole u svrhu njihovog korištenja. Na taj način programi e-učenja otvorenog tipa poput MOOC-a (budući utemeljeni na teoriji konektivizma⁴ i umreženog učenja, u koje se svako može uključiti na način i u mjeri koja mu odgovara) osim što imaju strukturane module, dodatno potiču korištenje, kombiniranje, modifikaciju, preuzimanje i distribuiranje digitalnog nastavnog sadržaja (elektroničke knjige, prezentacije,

⁴ Konektivizam predstavlja teoriju koja učenju i znanju pristupa iz konteksta tehnološkog napretka. Za razliku od teorija učenja koje potiču shvatanje da se učenje odvija unutar pojedinca (biheviorizam, kognitivizam, konstruktivizam) konektivistička teorija obuhvata učenje koje se odvija izvan pojedinca (tj. učenje koje je pohranjeno i upravljano tehnologijom).

testovi, animacije, općenito multimedijalni izvori i sadržaji) na fleksibilan način.

Otvoreni načini učenja potiču participaciju, kolaboraciju odnosno aktivno angažiranje što naglašava da je učenje u digitalno doba društveni i kognitivni proces, a ne samo puki oblik prijenosa informacija (Hodges et al. 2020). Drugim riječima, otvoreni pristup⁵ učenju, otvoreni obrazovni resursi⁶ i dinamični digitalni objekti za učenje⁷ zapravo su ideje koje suštinski doprinose unapređenju kvalitete obrazovnog procesa i omogućavaju dostupnost obrazovanja svima pod jednakim uvjetima. Izgradnja vještina i znanja medijske i informacijske pismenosti, dakle, postaje supstancijalno neodvojiva od procesa ostvarivanja interakcije između sadržaja kurikuluma, metodološkog pristupa nastavnika i radoznalosti učenika. Kako bi se dizajnirala tzv. Otvorena učionica, potrebna je opredijeljenost da se u informacijskoj i medijskoj pismenosti utemeljuju ishodi učenja (vrednuju sposobnosti prenošenja vještina stečenog znanja učenjem izgradnje istraživačkih zajednica).

S obzirom na to da se u okruženju umreženih tehnologija očekuju nove vještine i pristupi učenju, razumijevanje metode Vođenog istraživačkog učenja (Kuhlthau, Maniotes i Caspari, 2015; 2019) ponuđeno je kao alat za uspostavljanje suradničke istraživačke zajednice. Riječ je inovativnom timskom pristupu istraživačkom procesu kojim se potiču i razvijaju pedagoške prakse autonomije učenja. Vođeno istraživačko učenje ima čvrstu teoretsku osnovu u konstruktivističkom pristupu učenju i priprema učenike da "samostalno razmišljaju, donose promišljene odluke, razvijaju stručne vještine, te uče kroz vlastite živote" (Kuhlthau, Maniotes i Caspari, 2015, str. 4). Okosnicu realizacije vođenog istraživačkog učenja čini timsko djelovanje nastavnika i bibliotekara koji prate procese selekcije izvora i oblikovanja

⁵ Otvoreni pristup (engl. Open Access) definiran je kao slobodan, besplatan i neometan mrežni pristup digitalnim (naučnim) informacijama koji omogućava čitanje, pohranjivanje, distribuciju, pretraživanje, dohvaćanje, indeksiranje i/ili drugo zakonito korištenje.

⁶ Ovaj pojam se odnosi na „poduku, učenje i obrazovne materijale u bilo kojem mediju, digitalnom ili drugačijem, kojise nalaze u javnoj domeni ili su dostupni uz otvorenu licencu koja omogućava besplatan pristup tim materijalima, njihovo korištenje, adaptaciju i redistribuciju, bez ograničenja ili uz limitirana ograničenja, te da se takvo otvoreno licenciranje utvrđuje unutar postojećih prava s obzirom na intelektualno vlasništvo, koja su već definirana u relevantnim međunarodnim konvencijama te kao takva, poštuje autorstvo svakog rada“ (UNESCO 2012)

⁷ Dinamični digitalni objekt za učenje predstavlja svaki digitalni sadržaj koji se pohranjuje u repozitorij zajedno sa skupom metapodataka koji ga opisuju, drugim riječima, digitalni obrazovni sadržaj je svaki sadržaj u digitalnom obliku namijenjen učenju i podučavanju, koji se koristi na računaru ili nekom mobilnom uređaju.

pitanja, diskutiranje tema od učeničkog interesa te asistiraju u njihovom dubljem proučavanju i prenošenju otkrivenog znanja. Na taj način se, sinergijom predmetnih, pedagoških i stručnih kompetencija, gradivo može prenositi u procesu onoga što učenici samostalno istražuju, pretražuju i upoređuju, te konačno, pretvaraju u izlaganja i prezentacije.

U tom se svjetlu, između ostalog, reaktualizira, kako sama profesionalna zadaća bibliotekara (da u komunikaciji s korisnicima asistira u odabiru pouzdanih informacijskih izvora kao i informacijskih sadržaja povezanih s temom/predmetom istraživanja) tako i osnažuje veza između nastave i biblioteke kroz saradnički, timski angažman. Otvorena učionica zapravo demonstrira opredijeljenost savremene škole da u informacijskoj i medijskoj pismenosti utemeljuje svoje ishode učenja (vrednuje sposobnosti prenošenja vještina stečenog znanja istraživačkim učenjem) te na taj način doprinosi društvenoj odgovornosti obrazovanja budućih aktivnih građana.

Modularni koncept programa medijska i informacijska pismenost predstavljen je kroz sadržaj 12 modula (1. Razumijevanje medijske i informacijske pismenosti; 2. Informacijsko društvo, ljudska prava i demokratski diskurs; 3. Informacijska pismenost i etika; 4. Društvena uloga medija; 5. Kreiranje medijskih poruka; 6. Korisnička interakcija sa medijima; 7. Internet, izazovi i prilike; 8. Digitalna ekologija i "pametno" selo; 9. Podaci, algoritmi i umjetna inteligencija: pismenost za 21. stoljeće; 10. Medijska i informacijska pismenost u kontekstu sigurnosti; 11. Kričko mišljenje; 12. Pismenost budućnosti). Navedene modularne cjeline treba posmatrati i sagledavati holistički s obzirom da se tek na takav način može omogućiti razvoj kompetencija MIP-a i podržati strateški razvoj MIP-a u društvu.

2.5. Javne politike

Ukoliko se prethodne naučnoistraživačke aktivnosti te razvoj sadržaja i metoda posmatraju holistički, javne politike (kao koncept adekvatne intervencije u sferi modela kooperacije i strateškog promišljanja, te djelovanja donosioca odluka i institucija) nastavljaju niz ovog modela koji u konačnici ne može zaživjeti bez strategija, akcionih planova i izvodivih načina integracije medijske i informacijske pismenosti. Kroz tradicionalno zagovaranje i lobiranje, strateška partnerstva sa Univerzitetom u Istočnom Sarajevu, Univerzitetom u Banjoj Luci i univerzitetima u Mostaru, provedena je koordinacija i savjetovanje sudionika. Rezultati petogodišnjeg konsultativnog procesa sa preko 1500 pojedinaca i ključnih aktera u Bosni i Hercegovini ogledaju se, između ostalog, u objavljivanju nekoliko preglednih

i pozicijskih studija. Slijedeći zaključke sa prvih konsultacija održanih u aprilu 2018. godine, objavljene su *Pozicijska studije o politikama i strategijama medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini* (2018) i *Pregledna studije o politikama i strategijama medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini* (2018) koja je predstavila nekoliko ključnih preporuka: harmoniziranje javnih politika, unapređenje sektora formalnog obrazovanja, razvijanje medijske i informacijske pismenosti u neformalnom i kontekstu cjeloživotnog učenja, te jačanje uloge biblioteka. (Vajzović et al. 2018, str. 5).

S ciljem analize prethodnih studija i akcentom na provođenje principa, tokom 2020. godine objavljene su četiri studije: a) *Pozicijska studija o politikama i strategijama medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini* (2020a); b) *Pregledna studija o politikama i strategijama medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini* (2020); c) *Pozicijska studija - Uloga organizacija civilnog društva u provođenju strategija i politika medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini* (2020b); d) *Pozicijska studija – Medijska i informacijska pismenost u sistemima obrazovanja u Bosni i Hercegovini: Hibridni model višekomponentne integracije* (2020c).

Polazeći od navedenih studija, *Deklaracije o značaju medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini* (2019), *Strategije razvoja Kantona Sarajevo 2021-2027*. (2020) i drugih relevantnih strateških dokumenata, Radna grupa izradila je Strategiju razvoja medijske i informacijske pismenosti u oblasti obrazovanja u Kantonu Sarajevu koja je potom usvojena na sjednici Vlade Kantona Sarajevo u aprilu 2022. godine. Ovim dokumentom potvrđena je opredijeljenost Kantona Sarajevo da na sistematičan pristupi poduzimanju aktivnosti kojima se medijska i informacijska pismenost inkorporira, razvija i unapređuje u svim nivoima obrazovanja (Strategija razvoja medijske i informacijske pismenosti u oblasti obrazovanja u Kantonu Sarajevo, 2022, 8).

2.6. Budućnost obrazovanja i medijske i informacijske pismenosti

Kao *praxis* razmjene i dijeljenja, koncept zajedničkih dobara je otvorio nove prostore povezivanja i učenja. Na tom tragu, Institut za društvena istraživanja je od 2017. godine kroz aktivnosti upravljanja projektima medijske i informacijske pismenosti, oblikovao procese učenja izvan uobičajnog, linearnog smjera akumulacije vještina i znanja već se usmjeravao na izgradnju kapaciteta za prepoznavanje međuovisnosti i međudjelovanja aktivnosti za aktualizaciju modela društvene transformacije.

Ideja i praksa zajedničkih dobara (engl. *commons*) osigurava transverzalnu konceptualizaciju “alata mišljenja” za proizvodnju novih oblika subjektivnosti. Suvremena istraživanja bibliotekarstva kroz koncept zajedničkih dobara osiguravaju polazišta za nadogradnju tradicionalnih koncepata biblioteke. Informacijska zajednička dobra (engl. *information commons*) i obrazovna zajednička dobra (engl. *learning commons*) predstavljaju polazišta za aktualizaciju društvenog djelovanja biblioteka u 21. stoljeću kao jedinica oblikovanja kulturnih formi novog javnog diskursa. Informacijska zajednička dobra aktualiziraju procese ukrštanja tradicionalnih bibliotečkih usluga sa informacijsko-komunikacijskim tehnologijama, te prilagođavanje dinamici digitalnog okruženja, dok obrazovna zajednička dobra sugeriraju zajednice korisnika koji svojim vještinama aktivno sudjeluju u stvaranju i dijeljenju zajedničkih resursa. Biblioteke kao prostori za zajedničko učenje i razmjenu znanja tako uključuju širok spektar elemenata za podsticanje učenja na nove i inovativne načine.

U studiji I. Čukić (2021) navodi se da obrazovna zajednička dobra jesu fleksibilni prostori za eksperimentiranje, istraživanje i kreiranje sadržaja i aktivnosti gdje se potiče interakcija i razmjena znanja, kritičko mišljenje i aktivno učenje. S tim u vezi bi bilo potrebno posvetiti se: a.) načinima izgradnje zajednice koja će omogućiti stvaranje prostora za zajedničko i aktivno učenje; b.) načinima kojima će tehnologija podstaći izgradnju zajednice i razmjenu informacija i znanja; c.) načinima angažiranja zajednica u oblikovanju kurikuluma i edukativnih programa i sadržaja (Čukić 2021, str. 33). Obrazovna zajednička dobra i biblioteke oslobađaju potencijale istraživanja ideja i koncepata, potiču kreativnost kroz povezivanje zajednica koje uče u kolaborativna okruženja gdje se prostor, edukatori i tehnike učenja sjedinjuju kroz putanje medijske i informacijske pismenosti. Aktivno učenje u kolaborativnom okruženju potrebuje širok spektar funkcionalnih vještina i kritičkog mišljenja u vezi informacija, medija i tehnologije. Stoga budućnost medijske i informacijske pismenosti ne mogu osigurati pojedinačne tematske radionice već implementacije strateških smjernica koje sa akcionim planovima i planiranjem monitoringa i evaluacije čine naučno-istraživačku platformu.

Sa druge strane, dominantni stavovi i mišljenja o digitalnih tehnologijama su trenutno, kako pokazuju Owens i Lenhart (2020) utemeljena na biološkom determinizmu (ideji da si “ne možemo pomoći” u postojanju sve ovisnijim o tehnologijama dok se zapravo radi o činjenici da se prepušta isuviše moći u ruke tehnoloških kompanija da preuzmu kontrolu i upravljaju našom pažnjom kao društvenom kategorijom vrijednosti) i tehnološkom solucionizmu

(uvjerenju da same tehnološke promjene mogu razriješiti digitalno blagostanje odnosno da digitalne tehnologije mogu riješiti društvene, kulturne i strukturalne probleme).

Budući da je upravo ovakva stanovišta, odnosno mitove o “zdravoj tehnologiji” potrebno nadalje itekako preispitivati obzirom da nemaju empirijsko utemeljenje te odgovornost prebacuju na pojedince, a ne na tehnološke platforme (Owens i Lenhart, 2020), budućnost obrazovanja zapravo treba usmjeravati prema kritičkoj medijskoj i informacijskoj pismenosti.

3. Zaključak

Princip transverzalnosti pri dizajniranju novih prostora učenja razvija pretpostavke za preispitivanje uspostavljenih obrazovnih normi i praksi. Budući da transverzalnost pretpostavlja proces postajanja, te da nije riječ, kako ističu Palmer i Panayotov (2016), tek o novoj metodi, strateško pozicioniranje medijske i informacijske pismenosti kroz Hibridni model višekomponentne integracije omogućuje stvaranje novih okolnosti ukrštanja pedagoških i političkih "silnica" čija isprepletenost subvertira ustaljene, repetitivne, obrazovne modele učenja. Transverzalnost, naime, uključuje kontinuirano preispitivanje struktura piramidalne hijerarhizacije uz neprestano propitivanje značenja vlastitog praxisa, te se uključivanje ovog Guattarijevog pojma u suvremeni obrazovni pejzaž ujedno može smatrati “teorijskom arhitekturom” (Cole i Bradley, 2018) povezivanja sa kritičko-pedagoškim smjernicama: “Transverzalnost nije jedini način vezivanja teorije u praksu obrazovanja i obratno, već važno usmjerenje koje omogućuje kontinuiran aktivizam spram rastuće homogeniziranog kapitalističkog zatvaranja alternativnih načina mišljenja“ (Cole i Bradley, 2018, str. 8).

Usvajanje Strategije razvoja medijske i informacijske pismenosti u oblasti obrazovanja u Kantonu Sarajevo bi se stoga također ujedno moglo i smatrati opredjeljenjem za prepoznavanje značenja postavljanja takvih ishoda učenja koje neće biti jednostavno kooptirati zahtjevima globalnog kapitala i njegovih ciljeva. S druge strane, težnje ka demokratizaciji, otvorenosti i participativnosti bh. društva pretpostavljaju javne politike medijske i informacijske pismenosti ne samo za svrhu umanjivanje digitalnog jaza, već i priliku za podiranje linearnih poimanja i pristupa daljnjem poticanju cjeloživotnog učenja za digitalno doba. Drugim riječima, javne politike razvoja medijske i informacijske pismenosti jesu posljednja komponenta i

rezultat uzročno-posljedičnog odnosa istraživanja, razvoja, sadržaja i metoda, ali cjelokupan koncept predstavljen u ovom radu treba razumijevati kao cikličan proces.

Nelinearna forma holističkog koncepta nastaje vodeći se kauzalnim principom – posljednja komponenta uslovljava, potiče i proizvodi nove istraživačke aktivnosti, razvojne metode, sadržaje i strateške dokumente. Kruženje i kauzalni odnos elemenata koncepta postaju tako preduslov transverzalnog učenja, dehijerarhizacije same piramidalne strukture i kapaciteta promišljanja o budućnosti obrazovanja i hibridnom učenju za digitalno doba.

Literatura

1. Carol, K., Maniotes, L., & Caspari, A. (2015). *Guided Inquiry: Learning in the 21st Century*.
2. Santa Barbara: Libraries Unlimited.
3. Carol, K., Maniotes, L., & Caspari, A. (2019). *Vođeno istraživačko učenje – učenje u 21. stoljeću*. Zagreb: Školska knjiga.
4. Carolyn, W., Grizzle, A., Tuazon, R., Akyempong, K., & Cheung, C.-K. (2011). *Media and information literacy curriculum for teachers*. Pariz: UNESCO. Pristupljeno: septembar 19. 2022. sa <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000192971>
5. Cole, D., & Bradley, J. (2018). Principles of Transversality in Globalization and Education. U *Principles of Transversality in Globalization and Education*. <https://doi.org/10.1007/978-981-13-0583-2>
6. Čukić, I. (2021). *Razvoj biblioteka kao zajedničkih dobara: ključne karakteristike i elementi za razvoj biblioteka kao demokratskih infrastrukture*. Zagreb: Goethe institut.
7. Häggström, B. M. (Ed.). (2004). *The Role of Libraries in Lifelong Learning. Final Report of the IFLA Project under the Section for Public Libraries*. Sweden: IFLA. Pristupljeno: septembar 19. 2022. sa <https://cdn.ifla.org/wp-content/uploads/2019/05/assets/public-libraries/publications/lifelong-learning-report-2004.pdf>
8. Jandrić, P. (2014). *Digitalno učenje*. Zagreb: Školska knjiga.
9. Owens, K., & Lenhart, A., (2020). Good Intentions, Bad Inventions: The Four Myths of Healthy Tech. *Data and Society*. Pristupljeno: septembar 19. 2022. sa <https://datasociety.net/library/good-intentions-bad-inventions/>
10. Palmer, H., & Panayotov, S. (2016, septembar 13). Transversality. (D. G. David Gauthier, Ed.) *New Materialism Almanac, online ongoing version*. Pristupljeno: septembar 19. 2022. sa https://dadospdf.com/download/transversality-_5a4db926b7d7bcab674689cb_pdf

11. Savjetodavna grupa za MIP u BiH. (2019, 1 28). Deklaracija o značaju medijske i informacijske pismenosti u BiH. Sarajevo. Pristupljeno: septembar 19. 2022. sa <https://fpn.unsa.ba/b/wp-content/uploads/2020/12/Deklaracija-MIP-BIH-2019.pdf>
12. Schultz-Jones, B., & Oberg, D. (Eds.). (2015). *IFLA school library guidelines*. Den Haag: IFLA. Pristupljeno: septembar 19. 2022. sa <https://www.ifla.org/wp-content/uploads/2019/05/assets/school-libraries-resource-centers/publications/ifla-school-library-guidelines.pdf>
13. Strategija razvoja medijske i informacijske pismenosti u sistemima obrazovanja u Kantonu Sarajevo. (2022, april). Sarajevo. Pristupljeno: septembar 19. 2022. sa <https://mon.ks.gov.ba/sites/mon.ks.gov.ba/files/2022-06/Strategija%20razvoja%20medijske%20i%20informacijske%20pismenosti.pdf>
14. Vajzović, E. (Ed.). (2020). *Medijska i informacijska pismenost: istraživanje i razvoj*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka. Pristupljeno: septembar 19. 2022. sa https://fpn.unsa.ba/b/wp-content/uploads/2020/12/MEDIJSKA-I-INFORMACIJSKA-PISMENOST-ISTRAZIVANJE-I-RAZVOJ_e-izdanje-1.pdf
15. Vajzović, E., & Hibert, M. (2021). *Odrastanje učenja: društvo, kultura, religija u digitalnom dobu*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka. Pristupljeno: septembar 19. 2022. sa https://fpn.unsa.ba/b/wp-content/uploads/2021/05/ODRASTANJE-UCENJA-DRUSTVO-KULTURA-RELIGIJA-U-DIGITALNOM-DOBU_e-izdanje-1.pdf
16. Vajzović, E., Milojević, A., & Ružić, N. (Eds.). (2021). *Regionalni osvrt na razvoj i integraciju medijske i informacijske pismenosti*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. Sarajevo: Fakultet političkih nauka. Pristupljeno: septembar 19. 2022. sa https://fpn.unsa.ba/b/wp-content/uploads/2021/05/REGIONALNI-OSVRT-NA-RAZVOJ-I-INTEGRACIJU-MEDIJSKE-I-INFORMACIJSKE-PISMENOSTI_e-izdanje-1.pdf
17. Vajzović, Emir et. al. (2020). *Pregledna studija o politikama i strategijama medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini - Ver 2.0 (2020)*. Pristupljeno: decembar 1. 2020. <https://fpn.unsa.ba/b/medijska-i-informacijska-pismenost/>
18. Vajzović, Emir, Amer Džihana, Mario Hibert, Vanja Ibrahimbegović-Tihak, Feđa Kulenović i Sarina Bakić. (2018). *Pregledna studija o politikama i strategijama medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka. Pristupljeno: novembar 29. 2020. <https://fpn.unsa.ba/b/wpcontent/uploads/>
19. 2018/05/PreglednaStudija_MIP_BHS.pdf.
20. Institut za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. (2018). *Pozicijska studija o politikama i strategijama medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini: Medijska i informacijska*

- pismenost: Vrijeme je za strateški pristup*. Pristupljeno: decembar 1. 2020. <https://fpn.unsa.ba/b/medijskai-informacijska-pismenost/>
21. Institut za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. (2020a). *Pozicijska studija o politikama i strategijama medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini - Ver 2.0 (2020a): Medijska i informacijska pismenost: Vrijeme je za implementaciju usvojenih principa*. Pristupljeno: decembar 1. 2020. <https://fpn.unsa.ba/b/medijska-i-informacijskapismenost/>
 22. Institut za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. (2020b). *Pozicijska studija. Uloga organizacija civilnog društva u provedbi strategija i politika medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini*. Pristupljeno: decembar 1. 2020. <https://fpn.unsa.ba/b/medijska-iinformacijskapismenost/>
 23. Institut za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. (2020c). *Pozicijska studija – Medijska i informacijska pismenost u sistemima obrazovanja u Bosni i Hercegovini: Hibridni model višekomponentne integracije*. Pristupljeno: decembar 1. 2020. https://fpn.unsa.ba/b/wp-content/uploads/2021/03/02-PozicijskaStudija_MIP_BiH_260221.pdf